

घटक 3 : जलव्यवस्थापन

प्रकरण 3 : जलकायदे आणि नियम

थोडे आठवा.

1. जलव्यवस्थापन करताना काय केले जाते ?
2. नियम, कायदे महत्त्वाचे का असतात ?

● जलकायदे आणि नियमांची गरज :

जलसंपत्तीची उपलब्धता आणि योग्य वापर हा मानवी विकासाचा कणा आहे. वाढत्या लोकसंख्येबरोबर जगाची पाण्याची मागणीही दिवसेंदिवस वाढतच आहे. सन 1750 साली जगाची लोकसंख्या केवळ 100 कोटी होती, 1950 साली ती 250 कोटी होती, जुलै 1987 मध्ये 500 कोटी झाली व 2000 साली 600 कोटी झाली. 2025 ला ती 800 कोटी तर 2050 ला 1000 कोटी असेल असा अंदाज वर्तवला जातो, परंतु पृथ्वीचे क्षेत्रफळ मात्र स्थिर आहे, त्यामुळे अर्थातच पाण्याची उपलब्धताही साधारणात स्थिरच राहणार आहे. पृथ्वीचा सुमारे 71% भाग पाण्याने व्यापलेला असला तरी त्यातील 1% पाणी शुद्ध, पिण्यायोग्य, भूपृष्ठीय वनस्पती व प्राणीजीवनास उपयुक्त आहे. दुसरीकडे वाढत्या लोकसंख्येबरोबर पाण्याची दरडोई उपलब्धता कमी होत आहे.

● जलविवाद काही उदाहरणे

अ. पाणीवाटपावरून जलविवाद

वाढती लोकसंख्या, औद्योगिकरण, कारखानदारी यामुळे पाण्याची उपलब्धता कमी होऊ लागली आहे. दोन देशांत किंवा राज्यातही पाणीवापरावरून वाद होऊ लागलेले आहेत. गेल्या 50 वर्षांत आंतरराष्ट्रीय पातळीवर 1831 समझोते झालेले आहेत. भविष्यात पाणी प्रश्नावरून एकविसाव्या शतकात तिसरे महायुद्ध होऊ शकते, असे म्हटले जाते. सध्या जगभरातील 60 देशांमध्ये पाणी समस्या तीव्र बनलेली आहे. अनेक देशांत जलविवाद निर्माण झालेले आहेत. वाढती लोकसंख्या व पाण्याची वाढती मागणी यामुळे जलविवादांची संख्या देखील वाढत आहे. यामुळे 21 व्या शतकात पाणी संघर्ष अटळ आहे.

1. अरब राष्ट्रे व इस्त्राईल यांच्यातील पाणीसंघर्ष

गेली पाच दशके हा पाणीसंघर्ष सुरू आहे. इस्त्राईलमध्ये जॉर्डन ही जीवनदायिनी नदी आहे. इस्त्राईल सरकार गाझापट्टी ते लेबनानपासून इजिप्तपर्यंतच्या भूभागावर जॉर्डन नदीच्या पाण्याचा पुरेपूर उपयोग करू पाहात असल्याने इस्त्राईल व अरब राष्ट्रांत सध्या संघर्ष सुरू आहे.

2. आफ्रिकेतील नाईल नदीचा जलविवाद

नाईलला इजिप्तची देणगी म्हणतात. इजिप्तमधील हरितक्रांतीनंतर त्यासाठी कारण ठरलेल्या नाईल नदीमुळे इजिप्त, सुदान, इथिओपिया या सर्वांत संघर्ष निर्माण झालेला आहे. सुदान देशात ब्रिटिशांची सत्ता असताना इजिप्तने सुदान बरोबर 1902 मध्ये पाणीवापराचा करार केला. ब्रिटिश सत्तेच्या अस्तानंतर पुन्हा या दोन देशांत सन 1959 मध्ये करार झाला. या कराराचा अधिक फायदा इजिप्तला झाला. इजिप्तमध्ये नाईल नदीवर 'आस्वान' ठिकाणी धरण बांधले. इजिप्तचा बराचसा भाग जलसिंचनाखाली आहे. याच पाण्यावर इथिओपिया देखील आपला हक्क सांगू लागला आहे. इथिओपिया नाईल नदीवर आपल्या देशातून धरणप्रकल्पाची निर्मिती करू पाहत आहे. सुदानमध्येही असेच प्रयत्न सुरू आहेत. सुदान व इथिओपियात नाईल नदीवर धरण प्रकल्प वास्तवात आले तर इजिप्तमधील आस्वान धरण कोरडे पडेल.

3. आफ्रिका खंड जलविवाद

आफ्रिका खंडातील मॉरिटोनिया, सेनेगल, झिम्बाबे, मोझांबिक, बोत्स्वाना इत्यादी देशांत देखील पाणी वाटपावरून जलविवाद झालेले आहेत.

4. उत्तर अमेरिका जलविवाद

उत्तर अमेरिकेत कोलोरेडो नदीचा वाद उफाळून आला आहे. व्योमिंग, नेवाडा, न्युमेक्सिको अॅरिझोना टेक्सास आणि कॅलिफोर्निया या ओसाड निम ओसाड प्रांतात कोलोरेडो नदी वरदान ठरली आहे. समान पाणी वापरण्यावरून या राज्यामध्ये देखील जलविवाद सुरू आहेत.

5. भारतातील जलविवाद

भारतातील बऱ्याच प्रमुख नद्या या आंतरराष्ट्रीय वा आंतरराज्यीय आहेत. त्या एका देशातून दुसऱ्या देशात तसेच एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात वाहत जातात. देशातील विविध क्षेत्रांत पाण्याची मागणी वाढत आहे यामुळे राज्यांमध्ये नद्यांच्या पाणीवाटपावरून जलविवाद निर्माण झाले आहेत. केंद्र सरकारच्या मदतीने पाणीवाटप प्रश्नांची सोडवणूक करण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत. जलविवादावर तोडगा म्हणून भारतीय न्यायालयाने स्वतंत्र लवादांची नेमणूकही केली आहे जसे की, गोदावरी जलविवाद, कृष्णा जलविवाद, नर्मदा जलविवाद, रावी आणि बियास जलविवाद, कावेरी जलविवाद इत्यादी.

माहित आहे का तुम्हांला ?

इतिहासात डोकावताना – रोहिणी नदीवरील पाणी विवाद

पाणी हे मर्यादित संसाधन असल्यामुळे त्याच्या वापरासाठी होणारा संघर्ष जगाला नवीन नाही. पुरातन काळापासून तो चालत आला आहे. उत्तर भारतातील रोहिणी नदीकाठचा संघर्ष आपल्या सर्वांच्या परिचयाचा आहे. कपिलवस्तू आणि कोलीया अशी दोन नगरे या नदीच्या काठावर होती. दोघेही या नदीतील पाणी आपल्या शेतीतील सिंचनासाठी वापरत होते. पण एक वर्ष पाऊस कमी झाला आणि त्यामुळे पाणीवापरा संबंधात प्रश्न निर्माण झाला. तो कलह इतका वाढला की युद्धाची परिस्थिती निर्माण झाली. त्यावेळी कपिलवस्तू नगर राज्याचा राजा शुद्धोदन होता. राजपुत्र गौतमाने या संदर्भात आपले मत मांडले की पाणी ही निसर्गाची देण आहे. निसर्गातील पावसाची दोलमानता यासाठी कारणीभूत आहे. त्यामुळे हा प्रश्न सोडविण्यासाठी युद्ध हे योग्य माध्यम नव्हे. हा प्रश्न चर्चेने व सामंजस्याने सोडविला जावा. शेवटी युद्ध न होता दोन्ही पक्षांतील प्रश्न चर्चा करून सोडविण्यात आल्याचा उल्लेख इतिहासात आढळतो.

● जलवापर व जलव्यवस्थापन संदर्भाने काही आंतरराष्ट्रीय सहकार्य करार

पाणी प्रश्नासाठी भारताने शेजारील देशांबरोबर सहकार्य करार केले आहेत. त्यांपैकी पुढील काही महत्त्वपूर्ण आहेत.

1. भारत-भूतान सहकार्य करार

भारत व भूतान सरकारच्या दरम्यान संयुक्त समितीची स्थापना सन 1979 मध्ये झाली. त्याचा मुख्य उद्देश म्हणजे दोन देशांदरम्यान जल-वातावरणीय (Hydro-meteorological) आणि नद्यांना येणारे पुराचे अंदाज घेणे हा आहे. या दृष्टीने भूतानमध्ये 35 जल-वातावरणीय केंद्राची स्थापना करण्यात आलेली आहे. यासाठीची आवश्यक ती सांख्यिकीय माहिती भारत सरकारच्या केंद्रीय जल मंडळामार्फत पुरविली जाते.

2. भारत-बांग्लादेश सहकार्य करार

दोन देशामधील संयुक्त नद्या आयोगाचे कार्य 1972 पासून सुरू आहे. दोन देशांतील जलसंपत्ती मंत्रालयाच्या सहकार्याने या आयोगाचे कार्य चालते. दोन देशांदरम्यान 12 डिसेंबर 1996 पासून गंगेच्या प्रकल्प योजनेतील पाणी वापराचा नवीन अभ्यास सुरू झाला. गंगा, ब्रह्मपुत्रा, बराक नद्यांची पूर्वविषयक अंदाजाची (Flood forecasting) माहिती भारताकडून बांग्लादेशाला पुरविली जाते.

3. भारत चीन सहकार्य करार

सन 2002 मध्ये दोन देशांतर्गत सामंजस्य निवेदन पत्रिकेवर सह्या झाल्या आहेत. दोन देशांतर्गत जलविषयक माहिती विशेषतः पर्जन्य जलपातळी, पाणी उपस्याची माहिती पुरविली जाते. ब्रह्मपुत्रा नदीची पूर्वकालीन स्थिती विषयक माहिती चीनकडून भारताला पुरविली जाते. यामुळे ब्रह्मपुत्रेला येणाऱ्या संभाव्य पुराची माहिती भारताला मिळाल्याने पुरापासून व त्याच्या परिणामांपासून वाचण्यासाठी योग्य ती खबरादारी घेता येते.

4. भारत-नेपाळ सहकार्य करार

हा जलसंपत्ती विकासविषयक दोन्ही देशांतील करार आहे. महाकाली नदीविषयक हा संयुक्त विकास करार सन 1996 मध्ये संमत झाला. महाकालीवरील पंचेश्वर बहुउद्देशीय प्रकल्प की जो, भारतात 'शारदा' प्रकल्प नावाने ओळखला जातो. हे त्याचे फलित आहे.

5. सिंधुजल करार

भारत व पाकिस्तान दरम्यान सिंधु नदी जल करार 1996 मध्ये झाला आहे.

माहिती मिळवा.

सिंधु नदी जल करारानुसार सद्यस्थितीतील कार्यवाही काय आहे ?

● जलसिंचनाचे शासकीय धोरण

शासन विशिष्ट परिस्थितीत समाजाच्या हिताचे धोरण आखते आणि अंमलबजावणीसाठी कायदा करते तसेच शासन निर्णय निर्गमित करते. राष्ट्रीय जलनीतीमध्ये पाणी ही राष्ट्राची संपत्ती मानली गेली आहे. पाण्याच्या वापराची विविधोपयोगी मागणी पूर्ण करण्यासाठी उपलब्धतेप्रमाणे वेगळ्या पद्धतीने त्याची निश्चित केली आहे. पाणी हा घटक हंगामाप्रमाणे स्थिती बदलणारा आहे. म्हणून पाण्याच्या उपयोगामध्ये कोणाकोणाला सहभागी होता येईल यासंबंधी जलव्यवस्थापन संहितेमध्ये स्पष्टीकरण केले आहे.

नदी खोरेनिहाय नियोजन करताना प्रत्येक खोऱ्यांची स्थिती भिन्न असल्यामुळे वेगवेगळी नियामावली करून नियोजन केले जाते. शासकीय धोरणांचे महत्त्व स्पष्ट करताना, येथे महाराष्ट्र शासनाच्या धोरणाचा विचार अभिप्रेत आहे. राज्यात 2004 अखेरपर्यंत 39.13 लाख हेक्टर इतकी सिंचनक्षमता निर्माण झाली होती. या सिंचनक्षमतेपैकी 16.97 लाख हेक्टर इतकी सिंचनक्षमता वापरात असल्याने निर्माण केलेल्या सिंचनक्षमतेच्या सुमारे 43 टक्के इतके प्रत्यक्ष सिंचन झाले असे म्हणता येईल. मागील सात वर्षांची आकडेवारी पाहिल्यास प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्राचे प्रमाण जवळपास 43 ते 53 टक्क्यांच्या दरम्यान आहे. निर्माण झालेले सिंचित क्षेत्र व प्रत्यक्ष वापर यांमध्ये बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात तफावत आहे.

माहिती मिळवा.

सन 2020 अखेर महाराष्ट्र राज्यात निर्माण झालेल्या सिंचनक्षमतेची माहिती मिळवा.

पाण्याचा अनधिकृत वापर कमी करण्यासाठी. सिंचनाचा महसूल वाढविण्यासाठी, सिंचन क्षेत्राचे योग्य व्यवस्थापन कार्यान्वित करण्याच्या दृष्टीने शासकीय धोरणाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

शासकीय धोरणामध्ये जलसिंचन विभागाच्या खालील विषयाचा समावेश होतो.

1. उपलब्ध पाणी व पाण्याचे न्यायिक वाटप
2. सिंचनासाठी पाण्याचा वापर
3. जलसंपत्तीचे वित्तीय पैलू
4. जल व्यवस्थापन
5. भूजल वापर
6. जलसंपत्तीमध्ये निर्माण होणाऱ्या भौगोलिक अडचणी
7. पीक रचना
8. जल नियोजन
9. पाणीपट्टी/ कर
10. पाणी वापर संस्था व लोक सहभाग

● पाण्याचे नियोजन आणि शासकीय आदेश

पावसाळ्यात राज्यात पुरेसा पाऊस न पडल्यास अवर्षणग्रस्त परिस्थिती निर्माण होते. पाटबंधारे प्रकल्पाच्या अंतर्गत उजनी, जायकवाडी अशा जलाशयात अपेक्षेपेक्षा पाण्याचा साठा कमी होतो. अशा परिस्थितीत वर्षभरातील सिंचनाचा कार्यक्रम राबविताना पाणी वाटप नियोजनात फेरबदल करण्याच्या दृष्टीने शासन पाणी वाटपाचा अग्रक्रम ठरविण्यासाठी शासकीय परिपत्रक जाहीर करते.

1982 मध्ये सिंचन कायद्यानुसार पिण्याच्या पाण्याकरिता प्रथम औद्योगिक, मंजूर उभी अन्नधान्याची व चाऱ्याची पिके यांना अग्रक्रम देण्यात आला होता.

केंद्र सरकारचा शासन निर्णय क्रमांक बीकेएस 1083/2806 सिं/(प्र) 1983 नुसार पंतप्रधानांनी जाहीर केलेल्या 20 कलमी कार्यक्रमात कडधान्य व गळित धान्य यांच्या उत्पादनावर विशेष भर देण्याचे आवाहन केले आहे. या दृष्टीने अतिरिक्त धान्य उत्पादनासाठी पाटबंधारे प्रकल्प व अधिसूचित नद्या, नाले यांवर उपाय योजना करण्याच्या दृष्टीने विविध उपाय सुचविलेले आहे. तसेच कडधान्ये, डाळी, तेलबिया या पिकांखालील क्षेत्र सिंचनाखाली यावे यासाठी या क्षेत्राला सिंचनाकरिता अग्रक्रम देण्यात आला आहे.

• सिंचनासंदर्भातील काही कायदे

1. भूजलासंबंधी कायदे

भूजलाचा वापर 1960 पासून ग्रामीण भागात वीजेची उपलब्धी वाढल्याने अनेक पटीने वाढत आहे. काही पाणलोट क्षेत्रात भूजलाचा वापर धोक्याच्या पातळीपर्यंत वाढला आहे. त्यामुळे सार्वजनिक हितास धोका असल्याने लोकहितासाठी हस्तक्षेप आवश्यक आहे. पर्यावरण संतुलन प्रस्थापित करण्यासाठी भूजलाच्या अनिर्बंध अशा वापरावर नियंत्रणे आवश्यक असल्याने इ. स. 1987 च्या राष्ट्रीय जलनीतीच्या सातव्या परिच्छेदात राष्ट्रीय धोरण मांडले आहे. त्यामध्ये भूजल वापर हा पुनर्भरणाच्या शक्यतेपेक्षा कधीही जास्त नसावा. केंद्र सरकारने 1971 मध्ये नमुना बील सर्व राज्यसरकारांना पाठविले होते. त्यानंतर 1992 मध्ये असेच एक बील पाठविण्यात आले. भूजलाचे समन्यायी वाटप करण्यासाठी भूजलावरील हक्क जमिनीवरील हक्कापासून वेगळे करणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्र सरकारने 1993 मध्ये भूजलासंबंधी 'महाराष्ट्र भूजल कायदा' - Maharashtra Ground Water (Regulation for Drinking Water Purposes) कायदा संमत केला. मात्र या कायद्याचा हेतू केवळ पिण्याच्या पाण्याचा सार्वजनिक स्रोतांचे संरक्षण करण्यापुरता मर्यादित होता. यामध्ये महाराष्ट्र जल व सिंचन आयोगाने पाणी वापर संस्थांना कालव्याच्या पाण्याच्या व्यवस्थापनाबरोबर भूजलावरील प्रभावी नियंत्रणही राबविणे सुलभ होईल व प्रदुषण नियंत्रणासाठी उपयोग होईल असे म्हटले आहे.

जल(प्रदूषण नियंत्रण व निर्मुलन) कायदा, 1974

जल प्रदूषण (नियंत्रण व निर्मुलन कायदा) 1974 मध्ये भारतीय संविधानातील 252 कलमाच्या विशेष तरतुदीखाली केंद्रशासनाने तयार केलेला आहे. कायद्याचा कलम 2 (3) मध्ये जल प्रदूषणाची व्याख्या करताना प्रदूषणाच्या रासायनिक, भौतिक आणि जैविक पैलूचा समावेश मानवी आरोग्याबरोबर वनस्पती, पशु आणि जलप्राण्यांच्या आरोग्याचाही विचार केलेला आहे. भारतातील या बाबतच्या बहुव्यापी कायद्याच्या अंमलबजावणीचा आढावा घेण्यासाठी केंद्र सरकारने **तिवारी समिती** नेमली होती. तिवारी समितीच्या अहवालात कायद्यातील उणिवा दाखवून प्रदूषण नियंत्रण व निर्मुलनाच्या कार्याच्या खूप प्रसिद्धीची आवश्यकता असल्याचे स्पष्ट केली आहे. हा कायदा 1986 मध्ये स्टॉकहोमच्या संयुक्त राष्ट्रांच्या परिषदेच्या ठरावानुसार करण्यात आला.

जलसंपदा विभागाला (पूर्वीचा पाटबंधारे विभाग) 150 वर्षांचा उज्वल इतिहास आहे. महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती 1960 साली पूर्वीच्या मुंबई राज्याचे विभाजन महाराष्ट्र व गुजरातमध्ये झाल्यानंतर झाली. 1960 साली सार्वजनिक बांधकाम विभागाचे पाटबंधारे विभाग आणि इमारती व रस्ते विभाग असे विभाजन झाले. 26 ऑक्टोबर 2004 पासून पाटबंधारे विभागाचे 'जलसंपदा विभाग' म्हणून नामकरण करण्यात आले आहे. महाराष्ट्र राज्य स्थापनेपूर्वी मुंबई, पुणे व नाशिक या तीन विभागांकरिता तीन वेगवेगळे पाटबंधारे अधिनियम अस्तित्वात होते. पश्चिम महाराष्ट्राकरिता 'मुंबई सिंचन कायदा, 1979', विदर्भाकरिता 'सेंट्रल प्रोव्हिजन कायदा अधिनियम 1931' तर मराठवाडा विभागाकरिता 'हैदराबाद सिंचन कायदा 1848 लागू होता. राज्य पुनर्रचनेनंतर सिंचन विकासाला गती आली. परंतु वेगवेगळ्या प्रदेशात वेगवेगळे कायदे लागू असल्याने पाणी संबंदातील योजना कार्यान्वित करताना अडचणी निर्माण होवू लागल्या. त्यामुळे संपूर्ण महाराष्ट्राला लागू होणारा कायदा 5 ऑगस्ट 1976 रोजी पाटबंधारे अधिनियम तयार करण्यात आला.

2. महाराष्ट्रातील खोरेनिहाय महामंडळाचे कायदे

महाराष्ट्र शासनाने, पाटबंधारे प्रकल्प जलद गतीने पूर्ण करण्याकरिता पाच विकास महामंडळांची स्थापना केली. त्यामध्ये कृष्णा खोरे विकास महामंडळ, विदर्भ पाटबंधारे विकास महामंडळ, तापी पाटबंधारे विकास महामंडळ, मराठवाडा पाटबंधारे विकास महामंडळ, कोकण पाटबंधारे विकास महामंडळ यांचा समावेश आहे. स्थापनेनंतर सुरुवातीच्या काळामध्ये, या महामंडळांना खुल्या बाजारातून, निधी उभा करण्याची, परवानगी देण्यात आली होती. सध्या या सर्व महामंडळांसाठी महाराष्ट्र पाटबंधारे वित्त महामंडळाद्वारे एकत्रित निधी उभा केला जातो. जे प्रकल्प महामंडळाच्या अखत्यारित येत नाहीत ते जलसंपदा विभागाच्या अधिपत्याखाली येतात. सध्या अस्तित्वात असलेल्या सर्व पाटबंधारे विकास महामंडळांची पुनर्रचना ही नदी विकास अभिकरणामध्ये करून, नदी खोऱ्याच्या नियोजन व व्यवस्थापनामध्ये बदल करून, राज्याच्या सिंचन क्षमतेस बळकटी आणण्याच्या दृष्टीने शासनाने ठोस पाऊल उचलेले आहे. भौगोलिकदृष्ट्या राज्याचे 5 नदीखोऱ्यामध्ये विभाजन करण्यात आले आहे. यांमध्ये कृष्णा, गोदावरी, तापी, नर्मदा व कोकण भागातील

पश्चिमवाहिनी नद्या यांचा समावेश आहे. या 5 नदी खोऱ्यांचा व्यवस्थित नियोजनासाठी त्यांचे विभाजन पुन्हा 25 उपखोऱ्यांत करण्यात आले आहे.

महाराष्ट्रात खोरे निहाय 5 महामंडळाचे 5 कायदे हे 1996 ते 1998 या तीन वर्षांत मंजूर झाले. या कायद्याची 71 कलमे असून महामंडळाची रचना व कार्य सारखेच आहे. तथापि काही महत्वाच्या बाबींमध्ये फरक पुढीलप्रमाणे सांगता येईल. उदाहरणार्थ, विदर्भ महामंडळाच्या कायद्यात गोदावरी पाण्याचा तंट्याचा उल्लेख आहे, परंतु गोदावरी महामंडळाच्या कायद्यात तो नाही. कार्यक्षेत्राबाबत पश्चिम महाराष्ट्र व मराठवाड्यातील कृष्णा खोऱ्याचे सगळे क्षेत्र जाहीर केले आहे. विदर्भ व कोकण महामंडळाला त्या विभागातील सर्व क्षेत्र न देत काही विशिष्ट प्रकल्प मात्र दिले आहेत. तसेच तापी पाटबंधारे विकास महामंडळासाठी तापी खोऱ्यातील धुळे व जळगांव जिल्हातील भाग दिला आहे. गोदावरी महामंडळास नाशिक, नगर मराठवाड्यातील गोदावरी खोऱ्याचे सर्व क्षेत्र दिले आहे. त्यामुळे औरंगाबाद जिल्हाचा सोयगाव तालुका व इतर तालुक्यातील काही गावे तापी खोऱ्यात आहेत ती कोणत्याच महामंडळाच्या क्षेत्रात नाहीत.

शेतकऱ्यांना सिंचन व्यवस्थापनामध्ये सहभागी करून घेण्याची शासनाची भूमिका अधिक मूर्त स्वरूपात प्रत्यक्षात आणण्यासाठी सिंचन प्रकल्प पूर्ण झाल्यावर त्याचे प्रचालन व व्यवस्थापन लोकांकडून व लोकांसाठी होणे हीच लोकशाहीची मूल्याधिष्ठित परिभाषा आहे. याच तत्त्वाला अनुसरून, सर्व लाभार्थींना समान न्याय देणारा व दुर्बल शेतकऱ्यांना पाण्याचा अधिकार देणारा महाराष्ट्राच्या सिंचन विकासाचा ध्यास ठेवणारा व पुच्छभागातील शेतकऱ्यांच्या अस्मितेची कास धरणारा कायदा अस्तित्वात आला आणि तो म्हणजे "महाराष्ट्र सिंचन पद्धतीचे शेतकऱ्यांकडून व्यवस्थापन कायदा 2005" होय. महाराष्ट्र शासनाने पाणी वापर संस्थांना हा कायदा लागू केला आहे. त्यामुळे जलसंपदा विभागाकडून शेतकऱ्यांना वैयक्तिकरीत्या पाणी देण्यात येणार नाही, तर विभाग केवळ पाणी वापर संस्थेलाच घनमापन पद्धतीने पाणी उपलब्ध करून देईल व शासन केवळ पाणी वापर संस्था व शेतकरी यांमधील दुवा राहिल. पाणी वापर संस्था स्थापन करून त्या सिंचन व्यवस्थापनासाठी शेतकऱ्यांकडे हस्तांतर

करून शासनाने त्यामध्ये सुलभता आणली आहे. हे जलसंपदा व्यवस्थापनाचे फार मोठे साध्य आहे असेच म्हणावे लागेल.

माहिती मिळवा व चर्चा करा.

1. पाणीवाटपावरून व इतर कोणकोणत्या राज्यांमध्ये जलविवाद सुरू आहेत?
2. या जलविवादांवर शासनाने काय उपाययोजना केल्या आहेत?

● सिंचन आयोग

डॉ. माधवराव चितळे यांच्या अध्यक्षतेखाली महाराष्ट्र शासनाने डिसेंबर 1995 मध्ये दुसऱ्या सिंचन आयोगाची स्थापना केली. या आयोगाने अभ्यास करून त्याचा अहवाल 1999 मध्ये महाराष्ट्र शासनाला सादर केला. या आयोगाने एकूण 329 शिफारशी सुचविल्या आहेत. त्यामध्ये पिण्याच्या पाण्यासंदर्भात पुढील शिफारशी करण्यात आल्या आहेत.

1. ज्या उपखोऱ्यात उपलब्धतेपेक्षा जास्त पाण्याचा वापर होण्याची शक्यता आहे. अशा उपखोऱ्यांचे नियोजन करताना पिण्याच्या पाण्याच्या तरतुदींचा अगोदर विचार करून नंतर सिंचनाच्या पाण्याचे नियोजन करावे.
2. खेडेगावात पिण्याच्या पाण्याचे नियोजन करताना पशुधनाच्या गरजेकडे व व्यवस्थापनाकडे लक्ष पुरवावे.
3. गावाला उपलब्ध होणाऱ्या सर्व पाण्याचा एकत्रित विचार करून पिण्याच्या पाण्यासाठी नेमके कोणते स्रोत कोणत्या मर्यादितपर्यंत राखून ठेवायचे व त्याचे नियमन कसे करायचे यासाठी कार्यवाही करण्याची जबाबदारी तालुका पंचायत समितीवर सोपवावी.
4. ग्रामीण पाणीपुरवठा योजनांचे आर्थिक भवितव्य ग्रामीण जीवनातील उत्पादन व्यवस्था, रोजगार व्यवस्था व कायमस्वरूपी उत्पन्न व्यवस्था यांच्याशी निगडित करावे.
5. लोकजागृती, लोकसहभाग व रोजगार हमी योजनांमधून गावतळी विकासाचा कार्यक्रम ग्रामीण पाणीपुरवठ्याचा एक महत्त्वाचा घटक म्हणून हाती घ्यावा.
6. शहरी पाणीपुरवठा व ग्रामीण पाणीपुरवठा यांमधील तफावत कमी करावी.

7. घरावर पडणाऱ्या पावसाचे पाणी साठविण्याची व वर्षभर वापरण्याच्या उपक्रमांना अधिक प्रोत्साहन मिळण्याची गरज आहे.
8. कोणतीही प्रक्रिया न करता नदीमध्ये सोडण्यात येणाऱ्या सांडपाण्यामुळे होणारे प्रदूषण रोखण्यासाठी नदीनिहाय जागरूक लोकसंघटना तत्काळ निर्माण कराव्यात.
9. ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या संघटना स्थापन करून त्यांच्या हाती नळ योजनांचे व्यवस्थापन सोपविण्याच्या दृष्टीने सामाजिक संघटनांनी पुढाकार घेऊन महिला संघटनांना या दृष्टीने प्रवृत्त करावे.
10. पाण्याचे दुर्भिक्ष्य लक्षात घेता सांडपाण्यावर प्रक्रिया करून ते पुन्हा सिंचनासाठी उपलब्ध करून देण्याच्या योजना महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण, महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ आणि पाटबंधारे खाते यांनी समन्वयाने राबवाव्यात.

● महाराष्ट्राची जलनीती

केंद्र शासनाने सन 2002 मध्ये सुधारित जलनीती जाहीर केली असून राज्यांनीही स्वतंत्र जलनीती निश्चित करण्याबाबत मार्गदर्शक तत्त्वे मांडली आहेत. दुसऱ्या जलसिंचन आयोगाच्या शिफारशीत राज्याच्या भौगोलिक परिस्थितीनुसार अनुकूल जलनीती असावी असे प्रतिपादन केल्यामुळे राज्यासाठी स्वतंत्र जलनीती तयार करण्यात आली असून ती दि. 30 जुलै 2003 च्या शासन निर्णयान्वये जाहीर केली आहे.

सन 2003 सालापासून महाराष्ट्र शासनाने राज्य जलनीतीचा अवलंब केला आहे. नदीखोऱ्यांच्या जल व्यवस्थापनासाठी या जलनीतीचा अवलंब केला आहे. या धोरणामध्ये प्रकल्पप्रस्तांचे प्रथम पुनर्वसन करणे व त्यांना त्यांचे लाभ देणे या बाबींना प्राधान्य देण्यांत आले आहे. महाराष्ट्र राज्याची जलनीती ही दूरदृष्टीचे व सर्वसमावेशकतेचे उत्तम उदाहरण आहे. वाढती लोकसंख्या व पाणीटंचाई यामुळे विविध विभागांतील पाणी उपभोक्त्यांमध्ये तीव्र स्पर्धा निर्माण होत आहे. त्यामुळे त्यांचेमध्ये होणारे संघर्ष व तंटे टाळण्यासाठी शासनाने महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियामक प्राधिकरणाची स्थापना ऑगस्ट-२००५ मध्ये केली. देशामध्ये अशाप्रकारचे हे पहिलेच नियामक प्राधिकरण आहे. राज्यातील उपलब्ध

जलस्रोताचे समन्यायी पद्धतीने, समान वितरण व खात्रीने सिंचन व्यवस्थापन करण्याकरिता सदरची संस्था कटीबद्ध आहे. राज्यशासनाने कायद्यान्वये, सिंचन प्रकल्पांचा जललेखा, प्रकल्पांचे स्थिरचिन्हांकन करण्याच्या दृष्टीने पाउले उचलली आहे. सन-१९९९ पासून राज्यशासनाने दरवर्षी सिंचन प्रकल्पांची सद्यस्थितीदर्शक अहवाल प्रसिद्ध करणे चालू केले आहे. ऑस्ट्रेलियानंतर महाराष्ट्र हे नियमितपणे प्रकल्पांचा जललेखा अहवाल प्रसिद्ध करणारे पहिले राज्य ठरले आहे.

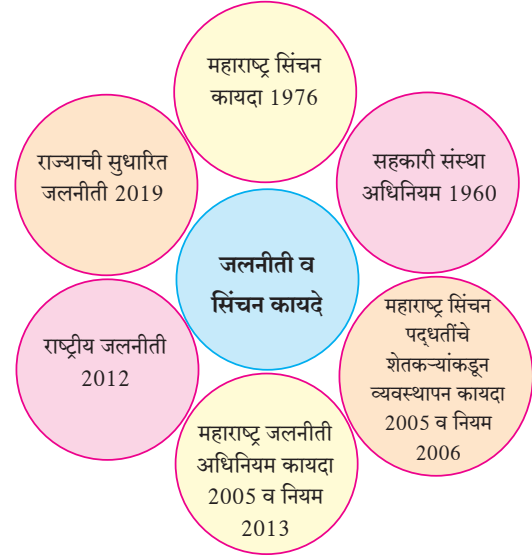
जलनीतीची उद्दिष्टे

1. उपलब्ध जलसंपत्तीचा भूपृष्ठीय व भूजलासाठी एकात्मिक बहुउद्देशीय विकास करण्यासाठी खोरे व उपखोरेनिहाय नियोजन व व्यवस्थापन करणे. त्यामुळे पाच मुख्य नदीखोरेनिहाय विभाजन करण्यात येत आहे.
2. लघुसिंचन प्रकल्प व पाणलोट क्षेत्र तसेच जलसंपत्ती क्षेत्रातील जलसंपत्तीचे व्यवस्थापन विकेंद्रीय करून स्थानिक पातळीवर सोपविणे. 101 ते 250 हेक्टर पेक्षा जास्त सिंचनक्षमता असलेले लघुसिंचन प्रकल्प आणि पाणलोट क्षेत्राच्या विकासाठी स्थानिक जलसंधारण विभागाकडे हस्तांतरित करण्यात आले आहे.
3. नदीखोरेनिहाय जलसंपत्तीचा योग्य वापर होण्यासाठी तसेच सर्वांगीण सिंचन विकासाच्या दृष्टीने जलसंपत्ती विकास महामंडळ स्थापन करणे. या महामंडळाची कार्यप्रणाली पुढीलप्रमाणे आहे.
  1. नदी खोऱ्यातील संस्थांची जबाबदारी व अधिकार निश्चित करणे.
  2. जलसंपत्ती व पाणलोट क्षेत्रांचे नियोजन, विकास आणि व्यवस्थापन करणे.
  3. दुष्काळ व पाणीटंचाई काळातील पाणी वाटपाचे मापदंड ठरविणे.
  4. पाण्याचा साठा व पाण्याचे वितरण या मूलभूत सोयी निर्माण करते. ज्यामुळे पाण्याचा अपव्यय टळून योग्य वापर होईल.
  5. नद्यांच्या एकात्मिक विकास योजना तयार करताना सर्व प्रकारच्या (सिंचित आणि सिंचनेतर) उपभोक्त्यांचा सहभाग वाढविणे, लोकप्रतिनिधी आणि स्थानिक स्तरावर सामूहिक मत परिवर्तन व्यवस्थापनात सहभाग वाढविणे.

6. पाण्याचे गुणात्मक व्यवस्थापन आणि विविध योजना कार्यान्वित करून दीर्घ कालावधीपर्यंत पाणीव्यवस्था टिकविणे इत्यादी कार्यांचा समावेश करण्यात आला.

महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरण अधिनियम 2005

महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरण अधिनियम 2005 अन्वये राज्यात जलसंपत्तीचा विनियोग, जलसंपत्तीचे कुशल, समन्यायी व टिकाऊ व्यवस्थापन, वाटप, वापर यासंबंधी तरतुदी केल्या आहेत. या अधिनियमात 7 प्रकरणे असून राज्यपालांच्या निर्देशानुसार अनुशेष निर्मूलनार्थ विशेष तरतुदी केल्या आहेत. अनुशेषासंबंधी राज्यातील जलसिंचनातील अनुशेष ग्रस्त जिल्ह्यांचा आणि विभागांच्या बाबत जलसंपत्ती प्राधिकरणाने जबाबदारी पार पाडावी त्यामध्ये अनुशेषग्रस्त भागात प्रकल्पांचे सर्वेक्षण, नियोजन करून नवीन प्रकल्प वेळेवर बांधून जलसिंचन अनुशेष दूर करावा अशी तरतूद केलेली आहे. महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरण अधिनियम 2005 ची अंमलबजावणी करताना ऑगस्ट, 2005 मध्ये महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरणाची स्थापना करण्यात आली.

स्वाध्याय

1. भारत आणि बांगलादेश यांमध्ये झालेल्या आंतरराष्ट्रीय सहकार्य कराराची माहिती लिहा.
2. जलसिंचनाच्या शासकीय धोरणात कोणत्या विषयांचा समावेश होतो ?
3. महाराष्ट्राच्या जलनीतीची उद्दिष्टे लिहा.
4. जलसिंचन विभाग कोणकोणत्या उद्दिष्टांनुसार/धोरणांनुसार कार्य करतो ?
5. जलकायदे आणि नियमांचे पालन हे प्रत्येक राष्ट्रासाठी महत्त्वाचे आहे. यावर तुमचे मत लिहा.